

ESCRITURAS DE TERRA E DE AUGA. PALABRAS E IMAXES SOBRE A DESPOSESIÓN

ANA ACUÑA TRABAZO

Universidade de Vigo

MARÍA XESÚS NOGUEIRA PEREIRA

Universidade de Santiago de Compostela

RESUMO: Analizaranse os discursos literarios e interartísticos centrados na desposesión do espazo en Galicia como consecuencia da acción humana (espolio enerxético, incendios, mareas negras, contaminación).

PALAVRAS-CHAVE: literatura galega; medio ambiente; ecoloxía; ecocrítica; ecofeminismo.

ESCRITURES DE TERRA I D'AIGUA. PARAULES I IMATGES SOBRE LA DESPOSSESIÓ

RESUM: S'analitzen els discursos literaris i interartístics centrats en la desposesió de l'espai a Galícia com a conseqüència de l'acció humana (espoli energètic, incendis, mareas negres, contaminació).

PARAULES CLAU: literatura gallega; medi ambient; ecologia; ecocrítica; ecofeminisme.

WRITINGS OF LAND AND WATER. WORDS AND IMAGES ABOUT DISPOSSESSION

ABSTRACT: Literary and inter-artistic discourses centred on the dispossession of space in Galicia as a consequence of human action will be analysed (energy spoliation, fires, oil spills, pollution).

KEYWORDS: Galician literature; environment; ecology; ecocriticism; ecofeminism.

INTRODUCCIÓN

As persoas que isto asinamos, levamos tempo traballando nas manifestacións literarias que reflicten os problemas do medio ambiente. As nosas análises revelaron dúas evidencias que serven como punto de partida para este traballo: 1) o predominio do xénero poético; 2) a presenza de imaxes en canto signos de diferentes linguaxes (poesía visual, fotografía, audiovisual, debuxo, música).

Precisamente son estes os casos dos que nos imos ocupar, pois o noso obxectivo é mostrar como o ecocidio vivido polo espazo galego tivo e ten o seu reflexo nas manifestacións literarias e artísticas cunha vontade ecocrítica de defensa do medio. Comezamos as nosas investigacións dende a interdisciplinabilidade e queremos continuar coa interartisticidade pois as imaxes poden proporcionar outra mirada sobre a crise medioambiental diferente dos discursos hexemónicos.

Nesta achega analizamos discursos literarios acompañados a miúdo de imaxes fixas ou móbiles que se ocupan da desposesión do medio en Galicia e que, en último termo, tamén mostran a desposesión da identidade. Con esta finalidade teremos en conta o manifestado polos teóricos da historia, da xeografía e do urbanismo, de maneira que o tempo e o espazo serán as lentes interpretativas predominantes.

Ademais de aproveitar as perspectivas da historia contemporánea para o noso comentario da literatura galega, o traballo sitúase nos estudos da ecocrítica, do ecofeminismo, da estética animal e das humanidades ambientais. De feito, destacaremos o padecemento dos animais non humanos, así como a contribución das mulleres aos procesos organizativos e ás transformacións «para outro mundo posible», parafraseando o título de Alicia H. Puleo.

MARCO TEÓRICO E METODOLÓXICO

Indicamos nas liñas anteriores a nosa débeda cos estudos de xeografía, do urbanismo, da economía e da historia, en concreto a historia agraria.

Os estudos de historia agraria publicados en España por A. Miguel Bernal e sobre todo por investigadores galegos do grupo Histagra da Universidade de Santiago de Compostela (L. Fernández Prieto, A. Cabana, D. Lanero, A. Collarte, E. Boquete, A. Freire, A. Díaz Geada) permitíronnos comprender a evolución histórica e as claves dos conflitos socioambientais motivados polo uso dos recursos naturais, así como as mobilizacións levadas a cabo polas galegas e galegos, especialmente elas.

Estes estudos foron completados con aqueloutros realizados por xeógrafos que, como X. Constenla, teñen teorizado sobre o colapso territorial de Galicia como consecuencia das lóxicas da economía de mercado (Constenla 2018: 16) que provocou unha serie de procesos de desnaturalización sobre o espazo relacionados coas agresións ao medio natural e patrimonial. Aspectos todos eles que se exemplificarán nos textos que iremos mostrando ao longo do artigo.

Por outra banda, os ensaios sobre a Galicia urbana achegan claves de interpretación e periodización pertinentes, posto que o noso país xa é netamente urbano e «a poboación agraria é arestora insignificante» (Paül 2015: 701). Esta valoración do rural de V. Paül vén coincidir coa visión de X. Constenla pois «apunta a un espazo subsumido nunha profunda crise económica e demográfica» (Paül 2015: 703) xa estudado tamén por C. Taibo na súa obra *Iberia vaciada. Despoblación, decrecemento, colapso*, e que será exemplificado a través de fontes literarias e/ou audiovisuais nas páxinas deste artigo.

Partindo da interrelación que establecemos entre literatura e outros textos culturais, por unha parte, e, por outra, co medio ambiente (Flys 2015), o noso estudo do material de creación baséase ademais nos fundamentos da ecocrítica e na súa consideración da natureza como categoría de análise (Glofelty 1996), por máis que esta non desenvólvese unha metodoloxía específica (Flys 2010). O artigo explora, polo tanto, a representación da natureza nos textos: en que medida enfatizan o contorno máis-que-humano que nos condiciona e en que medida ofrecen sabedoría ou nos achegan ao experiencial sobre a crise da natureza. A implicación de «axencias e forzas tanto humanas como non huma-

nas» nas cuestións medioambientais (Braidotti 2016: 152) insiren tamén o estudo das preocupacións medioambientais no marco da recomposición da humanidade proposta polo posthumanismo.

Por outra banda, o impacto da degradación e o espolio da natureza nos suxeitos femininos, e a participación destes na defensa do medio enmarcan o traballo nas correntes de pensamento do ecofeminismo, concibido a un tempo como unha teoría e como un movemento que relaciona mulleres e medio ambiente (Estévez Saa; Lorenzo Modia 2018). O reflexo nos textos da contaminación ambiental e a degradación da vida das mulleres e os animais (Gaard 1993), as estratexias emancipatorias identificadas en textos de autoría feminina (Legler 1997), así como a reivindicación de categorías ecolóxicas de liberación dende as que pensan e actúan colectivos do Terceiro Mundo (Shiva 1995) e a centralidade das mulleres en canto suxeitos activos no coidado do medio e na transformación do modelo androcéntrico de desenvolvemento (Puleo 2011) son liñas de pensamento relevantes para un traballo que atende, ademais de á representación da natureza nas obras da literatura e da cultura, ao papel das mulleres como suxeitos poucas veces visibilizados, a pesar de seren esenciais na defensa dos recursos naturais como ten demostrado a historia agraria (Lanero 2013, Cabana 2013, 2017 e 2021) e o ecofeminismo (Mies; Shiva 2015). En definitiva, pretendemos, a través da ecocrítica, do ecofeminismo e dos estudos animais, iluminar a presenza da natureza e das mulleres na creación das últimas décadas.

Á hora de delimitar o corpus, como xa adiantamos, démoslle prioridade ao xénero poético, pois non podemos obviar o feito de que este estivese vinculado ao folclore e a unha temática maioritariamente rural. Consideramos, polo tanto, que a poesía, nas súas hibridacións con outras linguaxes, é unha modalidade privilexiada para comprobar como a literatura reflectiu, dende o Rexurdimento, a historia dos espazos naturais do país. O seu papel como vehículo de transmisión de ideas resultou ademais fundamental en momentos como a denominada etapa agrarista, a década dos setenta —dominada por unha estética social— ou as mobilizacións tras do afundimento do buque petroleiro *Prestige* en novembro de 2002.

Centrándonos na literatura galega dos séculos xx e xxi, veremos a partir de agora como algúns textos reflectiron de maneira clara as transformacións producidas no mundo rural, urbano e mariño. Máis concretamente, a poesía galega dará testemuño do proceso de cambio tecnolóxico que experimenta Galicia no século xx (cambio sufrido pola gandería, explotación do monte e impacto na paisaxe, abandono e perda identitaria, etc). De igual maneira, os textos abordan a conflitividade ambiental derivada destas mudanzas.

Consideramos, a teor dos textos citados, que a literatura espella o devir do noso medio ambiente e atrevémonos a equiparar a temática que aparece na literatura galega dos séculos xix, xx e xxi coa descomposición da historiografía agraria ou xeográfica citada.

A DESPOSESIÓN DOS ESPAZOS

Nun traballo anterior (Acuña Trabazo e Nogueira Pereira, inédito), cinguido á historia agraria,¹ demostramos como esta se viu acompañada por manifestacións literarias. Nesta ocasión subxace, coma daquela, a periodización da historia agraria sinalada por A. Miguel Bernal. Con todo, pareceunos máis oportuno presentar os textos distribuídos seguindo o espazo afectado dado que houbo conflitos medioambientais que se mantiveron e manteñen no tempo (caso das industrias contaminantes).

Como indicamos, para axudar a contextualizar os períodos en que nos situamos seranos útil partir da tripla periodización establecida polo historiador A. Miguel Bernal (2001) para o estudo do desenvolvemento das sociedades rurais en España.

Da primeira etapa (1955-56 até 1960) sinalada por A. Miguel Bernal, o investigador galego Anxo Collarte (2006) profundou no programa

¹ A investigación foi presentada no II Congreso Internacional *Transicións na agricultura e na sociedade rural. Os desafíos globais da historia rural* e XVI Congreso de Historia Agraria-SEHS#VII Encontro RuralReport, Santiago de Compostela, 20-23 xuño 2018.

agrario do *desarrollismo* franquista en Galicia, en concreto cuestións como o fomento agronómico e a política de estrutura agraria e forestal, entre outros. Destacamos esas cuestións porque provocaron episodios de notable impacto ambiental como a desecación da lagoa de Antela (Ourense) que abordaremos máis abaixo.

A segunda etapa sinalada por A. Miguel abarca de 1970-73 até 1980-84. Esta foi unha década caracterizada pola paulatina desarticulación do verticalismo no ámbito rural (irmandades sindicais de labradores e gandeiros que se converteron en cámaras agrarias locais), polo conflito da cota empresarial e por dous cambios fundamentais: a mecanización e a especialización produtiva.

A terceira etapa, que para Bernal abarca dende 1980 até hoxe, está marcada pola entrada na Unión Europea e o xurdimento de novos problemas. No caso de Galicia, continúan os conflitos que non foran resoltos e xorden outros que afectaron tanto á propiedade (desafuzamentos nas Enchousas e Larín) como á produción (leite, carne, pataca, augardente e viño) e dos que se encontra abundante documentación gráfica e audiovisual na obra do sociólogo e sindicalista Emilio López Pérez (2012).

Por último, é necesario advertir que a nosa clasificación e periodización está referida á datación dos conflitos, con independencia de cando foron literaturizados e/ou convertidos en imaxes. Dado que se analizan fenómenos complexos que poden remitir a diferentes aspectos afectados (monte, terra, ríos, lagoas, rías e mar) optamos por simplificar e incluír os textos literarios nun único apartado para facilitar a comprensión do noso ensaio.

1. As lagoas e os ríos

A desfeita ambiental producida na lagoa de Antela é o primeiro ecocidio que imos abordar e cuxa memoria pervive ao longo de diferentes xeracións de escritoras e escritores galegos. A desecación de lagoas insírese dentro da política do *desarrollismo* franquista cuxo pilar básico foi a creación de novas áreas agrícolas en Galicia (tamén en Andalucía, Ara-

gón e Estremadura). Polo que respecta á nosa terra e ademais da de Antela, Anxo Collarte sinala outras zonas de actuación prioritaria: Ulla, Lemos e Terra Chá. Co tempo viuse que «os beneficios da explotación agraria non compensaron a perda do ecosistema lacustre» (Collarte 2006: 122).

O poeta limiao Xabier Xil Xardón (Morgade, Xinzo de Limia, 1983) recolle a desfeita provocada coa desecación da lagoa de Antela no seu libro *Cando menos a derrota* (2009). Ademais de referir a perda producida no tempo dos seus antepasados, o poemario mostra a consecvente destrución dun ecosistema e dunha identidade nos descendentes (ou sexa, no poeta):

Na distorsión do espello —aquele mar de beón
que viu nacer a nosa estirpe—
na súa veiga —aquele comunal pasto
que bairou nos nosos ollos—
nas pantasma que subscriben as pocecas —esta derrota
que se resiste e que nos nega—
vémonos seres acuáticos, nados para nadar ao chou
sen máis extremas [...] (Xil 2009: 16).

Na poesía de Xil Xardón recupérase o patrimonio inmaterial,² caso da lenda da cidade de Antioquía (anegada baixo a lagoa de Antela por non dar pousada nin comida ao Noso Señor) e a dos soldados do rei Artur que saen da lagoa á tardiña, así como a riqueza natural, caso da flora (beón, espadana...) e da fauna (cegoñas, avetola...).

Outros versos de Xabier Xil Xardón ofrécennos a resistencia, a oposición a través da autodestrución (até facer que volvan as barcas varadas e a auga), aínda que nin os seres mitolóxicos axuden a defenderse e só quede a impotencia «cando berro é só para espirme | no teu colo | Limia | e ninguén ouve» (Xil 2009: 64).

² Recomendamos a consulta do libro de imaxes *Antela. A memoria asolagada* (Martínez Carneiro 2000).

O valor identitario do léxico é tematizado por Chus Pato (Ourense, 1955) no poema inédito «Os sons dun silabario – O son dunha palabra que nunca escoitei – o son do Stalker» (Pato 2020: en liña). A composición establece ademais un diálogo coas linguaxes pictórica, «Os nenúfares» (1920-1926) de Monet, e cinematográfica, *Stalker* (1979) de Andrei Tarkovsky e *O Anticristo* (2009), de Lars von Trier. Conforme a propia escritora explicou, o poema « intenta trenzar tres terras, tres terras que teñen en común ter sido danadas»: a Zona, espazo perigoso e prohibido na apocalíptica cinta de Tarkovsky, o bosque que se acaba convertendo nun espazo hostil na de Von Trier e a Limia posterior á desecación (Pato 2021: en liña). O texto, que ensarilla referencias interartísticas, relaciona polo tanto o lugar desposuído da Limia con escenarios de ficción vinculados pola agresión ao medio.

A pintura de Monet serve como exemplo para explicar o proceso de perda dun «léxico que posibilitaba a vida» (Pato 2021: en liña) a raíz da desecación da Lagoa de Antela:

nenúfar

palabra que usamos para indicar a flor que recibe ese nome. Calquera turista interesada pode visitar na Orangerie «As ninfeas» de Monet. [...] Calquera turista ou emigrante limiao en París, poñamos na década dos corenta do século pasado, podería traducir o título desta pintura por «As auganas de Monet». Augana é a palabra que os e as limiás usaban, se cadra aínda o fan, para sinalar un nenúfar cando na Antela florecían. Nós, nadas no ano da desecación, nunca as vimos, moito nos prestaría escoitar a alguén vivo ou defunto pronunciar «augana» e de vez ver cos ollos da lembranza o referente flotando sobre as augas (Pato 2020: en liña).

Outro acontecemento histórico relacionado coa hidrografía como é a construción de encoros tivo un importante eco na poesía galega.³ As primeiras manifestacións teñen que ver coa resistencia mostrada ante a

³ Tamén na narrativa con obras como *Morrer en Castrelo do Miño* (1978) de X. Fernández Ferreiro ou *A vila sulagada* (1981) de D. Cortezón.

construción da presa de Castrelo de Miño. A obra formaba parte do plan de FENOSA, empresa que conseguira a concesión da Explotación Integral del Río Miño. A súa execución, iniciada en 1965, tivo como resposta unha mobilización veciñal na que as mulleres tiveron unha importante implicación.

Nas aldeas ourensás afectadas polo encoro de Castrelo de Miño, «as protestas campesiñas [...] enfocan cara ao problema do encoro a elite intelectual do tempo, e [...] as organizacións políticas opositoras ao réxime» (Collarte 2006: 166) de tal maneira que «as mobilizacións de Castrelo de Miño, na primavera de 1966, foron o primeiro escenario de reivindicación política non universitaria dos estudantes galegos» (Gurriarán 2008: 177) á que non estivo alleo a literatura co «acto de protesta encuberto: o xantar de despedida a Celso Emilio Ferreiro, que marchaba a Venezuela» (Gurriarán 2008: 177).

Nestas mobilizacións, fito na historia contemporánea de Galicia (López Carreira 2014: 189), non só participou o estudantado galego senón tamén o madrigalego,⁴ ao que pertencía Lois Diéguez (Monforte de Lemos, 1948), autor do poema «Todo é silencio», dedicado «ós labregos de Castrelo». A composición apareceu no número 1 da colección Val de Lemos, no poemario *Canciós pra un agromar branco i azul* (1968) e na antoloxía *Os novísimos da poesía galega* (1973). O texto enfronta o termo silencio, empregado de maneira polisémica (represión, silencio administrativo e silencio que segue á destrución) ao ruído das protestas:

Iles empezan a soñar con barcos,
con sireas oubeantes,
con terras descoñecidas e iñotas.
Pero todo é silencio (Diéguez [1968] 1993: 19-20).

⁴ O traballador, pintor e tamén madrigalego Reimundo Patiño foi o creador, en 1968, do cadro titulado «Castrelo de Miño» e que se reproduce na páxina 155 do catálogo da exposición «Reimundo Patiño: A explosión dun mundo» (Auditorio de Galicia, decembro de 1999 e febreiro de 2000).

A este mesmo conflito é posible que se refira tamén o poema «Aquilo», de Darío Xohán Cabana (Roás, Cospeito, 1952-Romeán, Lugo 2021), publicado xunto con outras composicións baixo o título *Home e terra* (1980) na mencionada colección Val de Lemos:⁵

Deus separou as augas das terras

XÉNESIS

A terra foi auga.
E os homes marcharon
pola auga
polo ferro,
cara á fame.

O río cara ó mar
quedouse no camiño.
Ficou preso
da industria da miseria [...]
(Cabana [1970] 1993: 100)

Dende o exilio mexicano, Florencio Delgado Gurriarán (Córgomo, Vilamartín de Valdeorras, 1903-Fair Oaks, California, 1987) abordará este problema ambiental (e outros) nos catro «Poemiñas da terra asolagada», publicados en 1986 pero redactados nos anos 70. En cada unha das composicións engádesse unha idea sobre a desfeita provocada polos encoros: a falta de espazo para a natureza galega, o encaixamento da auga para darlles electricidade aos alleos, o desacordo coa situación creada, a descrición do ermo e a interrogación sobre a reacción das galegas e galegos. Reproducimos o segundo dos catro textos nos que Delgado Gurriarán pretende afondar nos antecedentes, consecuentes e culpables:

⁵ O feito de que a colección Val de Lemos fose creada e dirixida por Manuel María (Outeiro de Rei, 1929-A Coruña, 2004) parécenos especialmente relevante para remarcar os paralelismos entre o devir da historia das mobilizacións na defensa da terra e a literaria.

II

Onte, as augas escumantes
 dos rigueiriños brañegos,
 bailaban a muiñeira
 para engado dos penedos.
 Hoxe, danzan, a «go-go»
 en turréiros de cemento
 e van, por irtos aramios,
 a darlle forza aos alleos
 (Delgado 1986: 62-63).

Os dous últimos poemiñas da serie de catro salientan pola introdución de termos procedentes doutras terras, hibridismo lingüístico habitual na obra de Delgado Gurriarán, e que inciden na consideración de Galicia como «Far West da España, | “set” pra un “western” de indios mansos».⁶

Aínda no exterior, en Bos Aires (Alonso 2016: 17) publicaríase en 1966 o «Romance de Castrelo de Miño», sonado poema de Albino Núñez Domínguez e que circulaba clandestinamente por Galicia.

Noutros casos, o tema dos encoros dá lugar a poemarios monográficos que se centran en conflitos concretos, como acontece con *Remitencias* (2013) de Xosé Lois García (Lugo, 1945). Este reúne 86 poemas e outras tantas fotografías da súa autoría para mostrar a desaparición dunha forma de vida tras a inundación das aldeas luguesas regadas polo Miño nos concellos do Saviñao, Chantada, Taboada, Paradela e Portomarín, debido á construción, en 1963, do encoro de Belesar:

A illa que nunca foi do Miño anulación,
 nunca por selo foi illada das palabras.
 Castro Candaz remitencias pide á auga,
 concretando límpida concordia de antano

⁶ A imaxe do *indio* e do *Far West* foi empregada anos despois por Carlos Negro (*vid. infra*).

no berro que foi estrangulado no albor
 cando apelaba ao son das cachoeiras.
 O Miño remitencias loa en cónica albura
 nese descenso descúbrenos insidias
 do que ficou engulido por quen anula
 ríos no inventario dos quilovatios,
 nunca seremos pacientes co que perdemos.

(García 2013: 34-35).

As ruínas provocadas nas 17 aldeas poetizadas e fotografadas son comparadas con outros desastres mundiais: «Non é Guernika, nin Hiroshima nin Nagasaki, | é Seixón respirando a súa dispersión» (García 2013: 182). Mediante un procedemento de deformación paródica, o texto non evita a mención do culpable, «Pedro I o Asolagador, | señor do Pastor e conde de Fenosa» (García 2013: 138). Noutro momento, refírese a «forzas de choque | forzas económicas e rangos curiais | [que] desapareceron o pobo da historia. | O Miño, nas súas remitencias, | descubre escarnio e reiterada memoria» (García 2013: 184).

O diálogo coa documentación gráfica está tamén presente na *plaque* *Auga a través* (2016), que ten como tema o asolagamento da aldea de Aceredo para a construción do encoro de Lindoso, finalizada en 1992 (pero iniciada nos anos 60 co acordo entre as ditaduras de Franco

e Salazar). A súa autora, Dores Tembrás (Bergondo, 1979), explica nunha nota limiar como o poemario ten a súa orixe na noticia, datada en 2012, dun «pobo anegado [que] rexurdía das augas pola seca. Aceredo», e como nel establece un diálogo co documental *Os días afogados* (2015), de César Souto e Luís Avilés. Algunhas das voces veciñais recuperadas polos realizadores son reproducidas neste libro intimista sobre a memoria e sobre a perda —«a escrita sostida na ferida»— que conclúe co motivo da aldea ao descuberto como «última palabra | vinte anos despois» do proceso de intervención na natureza por parte do ser humano.

O anegamento de aldeas provocado polo encoro de Lindoso volveu ser abordado nun poemario recente, *Asulagadas* (2021), de Suso Díaz (Ludeiros, Lobios, 1971). O libro evoca espazos perdidos das aldeas de Aceredo, Buscalque e Reloeira, e insiste na idea de espolio e perda dun xeito de vida. No seu exercicio de recuperación da memoria, Suso Díaz deixa constancia de numerosos (micro)topónimos, «nomes que nos sonan, que coñecemos, que sentimos como propios e levamos dentro» (Díaz 2021: 10). É por iso polo que a linguaxe, igual que na composición de Chus Pato antes citada, posúe un especial valor identitario e o libro «recolle, na medida en que eu fui capaz de recordar, as palabras que empregamos, ou decemos a cotío no val do Limia» (Díaz 2021: 9).

2. As rías e o mar

As diferentes dragas e recheos mudaron o medio de vida de moitas persoas e do ecosistema marítimo. É o caso da draga do areal de Praceres⁷

⁷ Sobre o papel das mulleres contra a draga que acabaría co banco marisqueiro de Praceres (1959-1961) recomendamos a visualización do documental *Paraíso roubado* (2017) dirixido por Lukas Santiago. Non moi lonxe de Praceres, en Ponte Sampaio (1965), as mulleres tiveron máis éxito nas súas demandas tal e como se pode ler na entrada «A area do pan» e escoitar na voz de Carmen Rey Freijanes, dispoñibles na web *A memoria das mulleres*. <https://www.dogrisaovioleta.gal/tema/traballadoras/do-mar/>.

na ría de Pontevedra para a construción da Celulosa que non só modificou o territorio senón que acabou cun rico criadeiro de marisco. A esta perda alude Calros Solla (Pontevedra, 1971) nun poemario de 2012 tributo á APDR (Asociación Pola Defensa da Ría) no seu 25 aniversario. Nunha época na que se vía próximo o peche definitivo de ENCE, o poeta, a través de xogos de palabras e de intertextualidades, alude á perda da biodiversidade co desexo de que volvan «as escuras zamburiñas» (Solla 2012: 26), decántase pola recuperación da desaparecida praia (Solla 2012: 97) e soña cun espertar coa Celulosa sumida pola marea:

cando espertemos,
o leviatán sumirase coa marea

(Solla 2012: 107).

O xogo de palabras tamén é empregado polas xeracións máis novas, caso de Diego Bará (Pontevedra, 1997) co título «ENCEnden o seu beneficio» (Bará 2020: 18). Non esquecen os poetas da boa vila o ecocidio padecido pola natureza con todas esas actuacións modificadoras da paisaxe e contaminantes.

As rías altas, en concreto a ría do Burgo (Coruña) sofre dende hai anos a devastadora acción humana «máis que nada pola contaminación», segundo indicou nunha entrevista a poeta e mariscadora Teresa Ramiro (Acuña; Rodríguez 2022), e que fai sentir que «a ría non lle importa a ninguén». A implicación de Teresa Ramiro (Vilaboa, Culleredo, 1958) co mar maniféstase no seu labor de coidado e defensa do medio e no seu labor poético. No poema «Fendas de salitre» reconece no seu

sangue os elementos naturais, así como as secuelas do traballo de mariscar no seu corpo e a incerteza dun futuro para a ría do Burgo:⁸

Como ondas vencidas
 percórrenme as arterias
 solpores de invernía.
 Na beiramar do tempo
 o frío e o vento da Pasaxe
 foron quebrándome
 en silencio os ósos.

Un ronsel de lúas
 e mareas baixas
 deixaron en min
 unha estela de artrose e reuma.

Na luzada dóbrome no areal
 para abrir en sucos o mar
 na procura das ameixas
 Teño as mans inzadas de fisgoas
 a pel de area e fango [...]
 (Ramiro 2019: 22).

A citada poeta forma parte do colectivo cultural e interartístico In Nave Civitas (Acuña; Rodríguez 2022), colectivo preocupado polo mar, como corresponde ao pintor do que se apropian (Urbano LUGRÍS) nas súas diferentes actividades. Precisamente outra colaboradora do colectivo, a tamén pintora Viki Rivadulla (A Coruña, 1964), reflicte na súa obra o papel das mulleres no mar e avoga polo retorno a el. Reproducimos unhas frases do texto que acompaña o catálogo da exposición

⁸ A fartura, descoñecida hoxe, da ría do Burgo está patente no *Cancioneiro Popular Gallego* de José Ballesteros (1885) tal e como mostra X. Souto (2001>2007): «Adios as ostras d'o Burgo / e as ostras d'o Pasaxe, / a Virxe de Pastoriza / nos dé a todos bo viaxe».

«Atlánticas Mulleres do Nordés» onde se manifesta a vinculación das mulleres co medio mariño:

Nós, as que navegamos no solpor, as que deixamos o peirao e botámonos ao mar, remo en man. [...]

Nós, as que soubemos da ausencia en cada recuncho da casa. Soubemos que a casa non era o noso territorio. Viviamos exiliadas nela. Por iso saímos ás pedras e deixamos medrar o noso arneiro entre as escamas da nosa pel. [...]

Só os ollos do cetáceo son o noso oráculo. Eles din sempre a verdade. E devolven, coma un espello, a nosa imaxe de mulleres do mar [...] (Rivadulla 2022: sen paxinación).

A pesar da contribución de *In Nave Civitas*, a explotación do mar e a súa industrialización conta cun imaxinario escaso na poesía galega. Cómpre no entanto resaltar a súa presenza en composicións emblemáticas dende o punto de vista do xénero como é aquela na que Luisa Castro (Foz, 1966) alude á nai que «traballa nunha fábrica de conservas» e converte un desidealizado «viveiro de mexilóns en lata. | Detrás da fábrica, onde podrecen | as cunchas | as caixas de peixe», caracterizado por «un fedor imposible. un azul | que non vale» en espazo do encontro sexual: «De alí vés» (Castro 1988: 68).

A dureza dos traballos do mar, en concreto da extracción do percebe, queda reflectida na composición «Furtivos», de Francisco Souto (A Coruña, 1962-Razo, 2017), mediante imaxes evocadoras da morte: «a lúa é unha laranxa apodrecida | a lúa debuxa cadaleitos nas furnas | de entre os mortos nascen percebes» ou «ese sabor a sal na boca | como se a morte viñese cada nove ondas» (Souto 1998: 21).

Á situación dos mariñeiros derivada da imposición de cotas de captura que «enchen os varadoiros de barcos para o desguace» e «os supermercados de peixes cheos de antibióticos» referiuse Xosé Iglesias⁹

⁹ Outro dos integrantes do colectivo lugrisiano *In Nave Civitas*.

(Cee, 1974) na introdución ao videopoema «Loita¡¡¡¡¡», de ecos manuelantonianos, no que denuncia a perda do mar como fonte de sustento:

Roubáronnos o mar
 nesta patria de navíos.
 Nesta terra de cardumes
 mutilados no silencio.
 Na firma dun papel
 asinado na borraxeira
 (Iglesias: en liña).

A recuperación de espazos, actividades e mesmo da linguaxe cunha función restauradora que se percibía en composicións sobre o mundo rural, nomeadamente agrario, non se aprecia con igual intensidade na poesía sobre o mar. É por iso polo que resulta significativa a composición «Imaxinábaa», na que Nuria Vilán Prado (Santo André de Comesaña, Vigo, 1993) sitúa a súa avoa no porto de Vigo desenvolvendo traballos propios das mulleres do mar: «metendo as mans no xeo dos peixes con tento para non cravar as escamas», «sentada no chan de calquera peirao nas horas da marea baixa coa perna esquerda cosendo as redes estragadas». Os versos finais son reveladores do potencial do imaxinario evocado, con independencia da súa veracidade: «eu imaxinábaa sempre así | aínda que ela nunca vivira no mar» (Vilán 2021: 41-42). A vontade de restaurar espazo apréciase tamén no videopoema creado a partir desa composición, onde a paisaxe portuaria ten un especial protagonismo (Vilán; Morlitan: en liña).

O afundimento do petroleiro *Prestige* fronte ás costas galegas en novembro de 2002 provocou unha catástrofe ecolóxica que foi respondida cunha mobilización social sen precedentes. O mundo da cultura tivo unha forte implicación nun programa de accións desenvolvidas dentro e fóra de Galicia baixo o lema do Nunca Máis (Linheira 2018).

O papel central da poesía¹⁰ nestas mobilizacións quedou patente nos numerosos recitais celebrados e na publicación, en 2003, de catro volumes colectivos nos que a súa presenza é maioritaria: *Alma de beiramar. A Asociación de Escritores en Lingua Galega contra a marea negra, Negra sombra. Intervención poética contra a marea negra, Nunca Máis. Si tots no saltres som la mirada i el vent e Sempremar. Cultura contra a burla negra*. A estes libros seguiu a aparición, en poemarios individuais, dunha serie de textos que é posible rastrexar até a actualidade. Estamos polo tanto diante do maior e máis homoxéneo ciclo de textos de tema medioambiental, que xustifica a denominación «poesía do *Prestige*» (Nogueira 2022).

Unha boa parte da produción poética sobre a catástrofe do *Prestige* céntrase na representación dunha natureza mariña agredida mediante o emprego metonímico do cromatismo negro: «O mar era azul e agora é negro» (Gómez 2003: 92), sintetiza Lupe Gómez (Fisteus, 1972). No poema significativamente titulado «Crónica negra», Salvador García Bodaño (Teis, Vigo, 1935) describe como

Un mar de morte negra vén bater contra as costas
e cun espeso loito pegañento

¹⁰ Tamén a narrativa longa e curta se fixo eco da literatura do *Prestige* tal e como mostran as páxinas do relato «O corvo de chapapote» de Luís Rei Núñez (2013). A narrativa de Xurxo Souto recolleu catástrofes anteriores como a do Urkiola, Casón e Mar Exeo (1999>2021 e 2001>2007). Trátase de relatos ecolóxicos ou ecoloxistas nos que se solapa a metáfora, a norma, o mito e a vida, relatos moitos deles protagonizados por seres míticos cuxa razón de ser é a protección da natureza, de seres humanos aleccionados para repectala. Estes teñen un denominador común: a defensa do medio, dos recursos naturais e do aproveitamento sustentable da fauna, da flora, das riquezas minerais do contorno, como garantía de supervivencia (Pedrosa 2010).

Non podemos esquecer a «Homenaxe dos músicos galegos aos afectados pola marea negra do *Prestige*» titulada *Marea de música. Vintecatros cancións exclusivas e inéditas. Nós Sós S.O.S.* (2003) e con textos de X. L. Méndez Ferrín, Manuel Rivas, Ana Romaní e Suso de Toro, que se suman aos dous discos encartados no mencionado *SempreMar. Cultura contra a burla negra*, que reúne vinte e sete composicións de artistas e grupos varios.

anda a alcatranar illas, cantís e areais,
entre horrendos cadavres de gaivotas
(García-Bodaño 2003: 87).

Ao recurso á cor negra súmase a imaxe da ferida, que ten na súa base a identificación do mar cun ser vivo, a miúdo humano. Así acontece nos versos nos que María Xosé Queizán (Vigo, 1939) estende a agresión sufrida polo mar ao colectivo dos mariñeiros e as mariscadoras (Queizán 2003: 157).

A identificación establecida entre o ser humano e o mar queda patente nos versos de Lupe Gómez «o mar é unha muller triste agora, e temos que | loitar, temos que elevar o canto» (2003: 91), susceptibles dunha lectura en clave ecofeminista ao equiparar muller e natureza en canto vítimas dunha violencia patriarcal e capitalista: «Os policías míranme e queren determe e pegarme | pero eu non lles deixo» (Gómez 2003: 91).

A poesía do *Prestige* repara tamén nos efectos da catástrofe sobre os animais non humanos mediante imaxes como a do «arao dos cons empapado en brea | ou o arroás ferido, golpeado contra as rochas» (Pereiras 2003: 150), do poema de Xesús Pereiras (Monterroso, 1960), ou as «aves asombradas [que] son as runas deste espolio» (Romaní 2003: 173) de Ana Romaní (Noia, 1962).

Alén da representación da paisaxe agredida en clave realista ou metafórica, a poesía do *Prestige* fai unha denuncia das causas da catástrofe na que sinala como responsables os intereses do capital e as malas xestións do goberno. A composición de García-Bodaño antes citada constitúe un bo exemplo do desenvolvemento destoutra liña temática no corpus estudado (García-Bodaño 2003: 87).

Os poemas dedicados á catástrofe do *Prestige* posúen na súa maioría unha forte dimensión crítica que se canaliza a través de diferentes modalidades discursivas. Á parte da crónica, son moitos os textos que recorren ao discurso incendiario, que incorpora a miúdo ao seu título ou aos seus versos o lema «Nunca máis!». Outros textos botan man dun rexistro épico que a miúdo remite a unha mitoloxía culturalmente pró-

xima, como acontece en «Épica de piche», de Manuel Forcadela (Forcadela, Tomiño, 1958), quen convoca «o exército de Artur» e «a frota derrubada | Do rei Dom Sebastião» cando «foi chegado o tempo da mara» (Forcadela 2003: 81).

De igual maneira que acontece noutra poesía de temática ecolóxica analizada ao longo destas páxinas, tamén a do *Prestige* asume en numerosas ocasións estratexias da parodia cunha finalidade crítica. Un claro exemplo constitúe o poema «Viaxe a Cigalia, o país do chapapote», de Alfonso Álvarez Caccamo (Vigo, 1952): «Esta é Cigalia, territorio espídico, | crustáceo elemento, o croque fatídico | da recauchutada Península Ibérica» (Álvarez Caccamo 2003: 26).

As imaxes ocuparon, dende as primeiras horas do accidente do *Prestige*, un lugar central tanto na documentación dos feitos como na súa denuncia. Fotografías como as dos areais tinguidos de negro, das aves petroleadas ou de mans xuntando o chapapote convertéronse en metonimias da catástrofe medioambiental e das mobilizacións de protesta e foron difundidas como obxectos artísticos.¹¹

3. A terra e o monte

As disfuncións espaciais que comezaran nos anos 60 (Constenla 2018) deron lugar a máis procesos de base territorial que se resumen no exterminio do rural, na atrofia litoral-interior, no desangramento demográfico

¹¹ A exposición *Marea Negra* (2003), organizada polo Colexio de Xornalistas de Galicia, e o libro *No país de Nunca Máis* (2003), de Xurxo Lobato, son dúas mostras da importancia, documental e simbólica, da fotografía na cultura do *Prestige*. A banda deseñada foi tamén unha canle para a denuncia. Ao volume *H2Oil* (2003), do Colectivo Chapapote, e *Parando a marea negra* (2003), encargado polo Consello da Cultura Galega a Marilar Aleixandre e Fran Bueno, sumouse anos despois *A conta atrás* (2008), de Carlos Portela e Sergi San Julián. A montaxe teatral *N.E.V.E.R.M.O.R.E.*, do grupo Chévere, estreada en 2021 mostra a vixencia do tema do *Prestige* na cultura galega.

co, no feísmo e na desaparición da identidade do territorio coa multiplicación de non lugares e espazos lixo. Todos os aspectos sinalados aparecen na literatura galega actual como iremos exemplificando no presente apartado.

OS CAMBIOS NA PROPIEDAD E NA PRODUCCIÓN AGROPECUARIA

A concentración parcelaria, «concebida como un instrumento de melloira das condicións da produción das actividades agrarias dende os seus inicios en Galicia, polo 1954» (Crecente; Fra; Álvarez 2001: 155), foi moi traumática (Díaz Geada 2021) e mostrouse insuficiente para o desenvolvemento das explotacións. Á parcelaria alude Calros Solla nun poema en que identifica a xeografía do corpo humano, coa xeografía da terra e cos elementos non humanos (Solla 2003: 184).

O economista Alfonso Ribas considera que a concentración parcelaria favoreceu a modernización das explotacións agrarias (Ribas 2008) e tampouco se pode esquecer que nos anos 70 se iniciaron dous cambios fundamentais para esas novas explotacións agrícolas e gandeiras: a mecanización e a especialización produtiva (Collarte 2006: 175-176).

Á mecanización, como contexto, alude a poeta Olga Novo (Vilarmao, Pobra do Brollón, 1975) neste poema incluído no libro *Alguén que respira. I Festival da Poesía para o Corpo Principal* (2018). O texto, titulado «Zona tigre», semella unha elexía ao seu pai que «gaba o debuxo dun tigre no seu tractor Barreiros |LU-VE 3748 | comprado a prazos da pobreza un ano antes do meu nacemento» (Novo 2018: 18).

O poema enténdese na súa fondura coa lectura da colaboración «meu pai, un tigre, unha pedra e un peite psicopompo» publicado na edición dixital da revista *Luzes* (3/10/2018), onde se explica a compra do tractor Barreiros e se insire o pai nun caso de *tigritude labrega* (Novo 2018). O texto está precedido por unha fotografía na que a autora e a súa filla posan diante do mencionado tractor coa imaxe do animal.

Un tratamento singular da mecanización é o que fai Carlos Negro (Lalín, 1970) no poema «raíces profundas», de *Far West* (2001), ao incorporala ao imaxinario dun modelo de masculinidade do mundo rural:

josé escoita atento a mitoloxía do apache
pero ten quince anos e a luz do metal nos ollos [...]

josé medra a fedellar nos ferraganchos
na chatarra caseira dos talleres de toxo
nos tobos mecánicos con cheiro a gasolina
(Negro 2001: 29).

O poema describe un espazo híbrido, un *far west* galego de raíces profundas que «sobreviven á era do eucalipto e do cemento | na fronteira mestiza do país dos ferranchos» (Negro 2001: 27). A composición, que dialoga de xeito explícito co tema «Born to run» (1975) de Bruce Springsteen, dá conta dos ritos de paso da infancia a unha vida adulta na que o manexo do tractor é un elemento definitorio: «agora xa é un home | o amo do tractor [...]» (Negro 2001: 34).

Os cambios na produción agropecuaria irán alén da mecanización, pois outros factores incidirán (como veremos ao abordar a repoboación forestal) na gran mudanza da paisaxe agraria de Galicia «con profundas consecuencias económicas, sociais e ecolóxicas» (Grupo dos Comúns 2006: 63).

Nesta nova situación, Galicia pasará dunha regulación precapitalista (campesiñado) a unha desregulación postindustrial propia do capitalismo tardío (terciarización e desaparición da clase media), sen pasar pola fase da capitalización industrial. A ese tránsito de labregos a consumidores alude o seguinte diálogo do poema «O leite baixo a tona» (Cultivos transxénicos) de Carlos Negro nun remedo do Catecismo do labrego:

Para vostede onde reside o problema de Galicia?

*No tránsito feroz de labregos a consumidores,
no proceso transxénico que nos fai mutantes,*

monstros que transforman a morriña en herbicida. [...]
 Pero non atopa aspectos positivos no progreso?

*Por onde pisamos inzan silvas de desleixo,
 progresamos con mentalidade de eucalipto
 sen máis raigame que un espellismo de fachenda. [...]*
 (Negro 2008: 15-16).

Na mesma obra e na sección «Notas previas a unha novela-río» (Negro 2008: 27) desenvólvense, en clave de crítica literaria, os trazos dunha urbanización inducida e explicada polos estudosos como «paso do valor de uso do solo a un valor de cambio nel, isto é, o tránsito desde a leira ou o terreo á súa consideración como soar» e cuxo efecto foi «desvalorizar a produción agraria» (Lois; Pino 2015: 741).

A entrada na Comunidade Económica Europea nos anos 80 supuxo un forte impacto sobre a produción agropecuaria e sobre o espazo agrario en Galicia. Antes, a repoboación forestal iniciada no franquismo (á que nos referiremos ao tratar a situación do monte comunal) expulsara as labregas e labregos dos montes veciñais coa conseguinte destrución do sistema agrario tradicional. Nesta situación, como indica o investigador E. Rico Boquete, foron «diminuíndo os recursos dos campesiños e impulsando e acentuando a súa dependencia do mercado no que os labregos adquirirán produtos que antes obtiñan dos montes» (1995: 189).

Estas circunstancias aparecen condensadas no poemario¹² de Carlos Solla *reGaliza e outras chuches*. Seleccionamos as retrónicas número 83 e 290, pois, a pesar dos xogos de palabras, parécennos transparentes no seu sentido:

83. Economía agropecuaria (Solla 2008: 22)
 290. Vaca: más-cota láctea (Solla 2008: 54)

¹² No xénero narrativo debemos citar dúas novelas que abordan a desaparición das formas de vida tradicionais a carón das consecuencias de determinada política leiteira. Referímonos a *Memorias dunha vaca marela* (2018) de A. Eiré e *Que non te aten* (2016) de M. Iglesias Turnes.

Unha derivación das novas leis do mercado, coa necesidade de multiplicar os beneficios como sexa, incidirá nunha serie de mutacións como as ocorridas nos cultivos transxénicos ou como sucedeu co mal das vacas tolas. A obra de Calros Solla reactualiza unha cantiga popular para referirse aos transxénicos (Solla 2008: 53) e extrapola as mutacións xenéticas á toda a nación:

lingua azul
de louca vaca de carne de farelo de millo xeneticamente modificado

lingua azul celeste
de enlouquecida nación transxénica
(Solla 2010: 23).

Raquel González Figueiras (2017: 128) non dubida en citar empresas multinacionais agroquímicas cuxa actuación é lesiva para o medio natural nun progreso mal entendido:

PROGRESO
Nai poñía trampas nas topeiras.

Era unha caza selectiva
que equilibraba o usufructo da terra [...]

Unha cousa entre topo e nai.
Logo chegou o progreso da agroquímica
e coas súas «monsantadas»
paréceme a min
que estamos

ca

en

do

to

dos

A EXPLOTACIÓN DO MONTE

Un dos procesos clave que sucede coas novas formas de relación capitalista xa mencionados é «o desposuimento e a desarticulación do comunitario» (Díaz Geada 2021: 36). O mesmo que ocorrera coa parcelaria, tamén na expropiación do monte comunal houbo resistencias e confrontación.

A longa posguerra franquista influíu na situación dos animais e da poboación por mor da repoboación do monte veciñal imposta polo réxime. Así se manifestaba unha das afectadas, cuxas palabras foran gravadas por Llorenç Soler en *O monte é noso* (1978): «E así quedamos sin agua, así quedamos sin monte e quedamos sin todo, e sin ovellas, que nós tiñamos un millagar delas e tivémolas que vender todas porque non las fixeron vender porque non tiñamos onde as meter [...] e coma nós todos» (Cabana 2019: 22).

No eido literario, Chus Pato poetiza a concentración da propiedade e a ocupación do monte comunal; mentres que Isolda Santiago, pola súa banda, alude a como esta puido afectar a sustentabilidade:

primeiro concentraron a propiedade
logo expropiaron a arboreda
finalmente comezaron a vivir dos intereses bancarios
(Pato 1996: 25).

Sen vacas.
Sen cabalos.
Como será posible que o monte se sosteña
(Santiago 1998: 11).

Unha das árbores máis empregadas nesa reforestación foi o eucalipto. A poesía de Florencio Delgado Gurriarán é un exemplo de como as árbores autóctonas desaparecen para deixarlles paso a estes «novos ricos» que só traen silencio (Delgado 1981: 77-78).

Como problemática de longo percorrido, poetas novas e novos tratarán nos seus versos o monocultivo do eucalipto: Carlos Negro (2011), Calros Solla (2012), María Reimóndez (2018), Antía Otero (2003)...

Merecen un comentario máis detido a obra de Carlos Negro e de Calros Solla por canto os dous poetas reiteran a denuncia da eucaliptización do territorio. O poeta pontevedrés, por exemplo, ademais de tratar o tema en tres poemarios (*Cerdedo in the Voyager I, reGaliza e outras chuches, MazinGZ*), dedica un cuarto libro (*O orgullo do gurgullo*) ao «gurgullo *Gonipterus scutellatus*», animal que se mantén do eucalipto. En calquera deles sobresaen os xogos de palabras que van «Do megalito ao arcolito» (Solla 2008: 22) ou a conxugación verbal do verbo *calitar* que o poeta conxuga nun «presente imperfecto da voz pasiva» comezando «Eu calito» (Solla 2012: 72 xa publicado en 2004).

A eucaliptización¹³ do territorio está estreitamente relacionada con outra das catástrofes medioambientais reiteradas nos últimos anos en Galicia: os incendios forestais. Estes foron abordados na poesía das últimas décadas dende estéticas diversas que coinciden todas elas no espírito crítico. Así, o tema é tratado por Marilar Aleixandre (Madrid, 1947) na composición «Arde o Pindo», de *Mudanzas*, na que presenta unha natureza violentada polo lume:

escaravella a toupa de fogo
os seus túneles por baixo das árbores
plantadas pola man de seu pai
el volve morrer con cada árbore derrubada
eis a gadoupa do anxo esgazando a paisaxe
asinando nas mans, nas gortexas
nas casas onde non achou
as marcas do sangue
(Aleixandre 2007: 43-44).

¹³ O documental *En todas as mans* (2015), centrado nos usos dos montes veciñais de diferentes localidades galegas (Terra Chá, Teis, Covelo, Zobra, Lira e O Rosal) e portuguesa (Serra de Lousa), mostra outra árbore de crecemento incontrolado como é a acacia.

Pola súa banda, a Corporación Semiótica Galega denunciou a través da poesía visual e do *mail art* a relación entre os incendios e a deforestación no falso acrónimo «T.A.L.A.», de *Contradicións* (2009).

Ao humor recorre Calros Solla en *reGaliza e outras chuches* (2013) cando formula o xogo verbal para se referir ás sospeitosas relacións entre os incendios forestais e o negocio da venda de madeira: «Torar a árbore queimada é facer torradas» (Solla 2013: 23).

Os incendios forestais están tamén presentes no libro colectivo *Versos no Olimpo. O monte Pindo na poesía galega* (2013), coordinado por Francisco Xosé Fernández Naval e Miro Villar. O primeiro dos editores achega ao volume un extenso poema titulado «Lume no Pedregal», no que describe a paisaxe despois do incendio:

IV

Suspensión
da vida
en cada agromo amputado,
en cada verme
que fura no baleiro
dos días,
na casca,
na cinza,
que reborda nos ollos
e camiños,
nas bágoas
que secaron
coa constancia do espasmo
e da negrura.
Inmóbil suspensión
da esperanza
(Fernández Naval 2013: 59).

O texto de Fernández Naval (Ourense, 1956) vira a luz no catálogo da exposición *Segunda pel* (2008), de Nando Lestón, e formou parte

do poemario *Suite Dublín e outros poemas* (2011). En *Versos no Olimpo* recóllense tamén a composición «Antes da queima (subida ao Pindo)», de Miguel Vázquez Freire, e «Arde o Pindo», de Marilar Aleixandre.

A EXPLOTACIÓN ENERXÉTICA

Na «Cantiga das Encrobas», con letra do poeta Manuel María e música de Fuxan os Ventos (Souto 2016: 174), enuméranse os perigos contaminantes que pairan sobre as terras das traballadoras e traballadores do agro galego dende o ocorrido en Castrelo de Miño:

Primeiro Portomarín,
logo Castrelo do Miño.
¡Dispois tocoulle As Encrobas
sufrir parello destiño!
Raposos capitalistas
que non deixan un torrón,
sementan todo de lixo,
porcallada e polución. [...]
Queren encher a Galicia
de industrias contaminantes
e que o noso povo siga
a producir emigrantes. [...]
Hai pouco foi nas Encrobas,
ás portas de Xove están,
Si a algún lugar non chegaron
axiña aparecerán.¹⁴

O ocorrido nas Encrobas nos anos 70 foi especialmente relevante polo papel das mulleres na defensa «do de todos» (palabras pronunciadas

¹⁴ Fuxan os Ventos, *O tequeletéquele* (1977).

no documental¹⁵ de 2007 *A ceo aberto. As Encrobas*) e impedindo a ocupación das súas terras. Para Lanero (2013: 165) esta foi unha conflictividade semellante á ocorrida coa construción da autoestrada, feitos ambos do chamado «ciclo de protesta» que atravesaron a sociedade galega na segunda metade da década de 1970 e que xiran arredor dunha modificación do modo de uso dos recursos naturais (de campesiño a industrial) e do malestar (pola aplicación da lei e a pouca compensación económica).

Á explotación de mineral a ceo aberto e á construción da central térmica das Pontes está dedicado o libro *A ansia do lóstrego* (2012), de Medos Romero (As Pontes, 1959). O poemario, ilustrado por fotografías da autoría de Antonio López Fernández, reconstrúe, dende a distancia temporal, o longo proceso de espolio e as súas consecuencias para a poboación da localidade, nomeadamente o éxodo e a perda dun xeito de vida. Os versos de Medos Romero abordan dende un punto de vista crítico o espellismo creado por un capitalismo voraz e que supuxo a renuncia a un territorio:

Cuestionemos a precisión voraz, a firmeza devastadora,
a forza de todo aquel engranaxe, nós, que aprenderamos
a calcular con exactitude o impacto de toda perforación,
a calidade da terra, o sangue do subsolo,
nós, que fomos sometidos á idea de sermos necesarios,
talvez soñando erroneamente
ser por sempre imprescindíbeis
(Romero 2012: 65).

¹⁵ O documental dirixido por X. Bocixa permite visualizar como era a vida nas aldeas de Cerceda antes da construción da central térmica de Meirama nos anos 70, os anos do conflito co apoio do movemento estudantil, a ampliación dos terreos nos anos 90, as novas expropiacións e o desprazamento da igrexa e cemiterio que supuxo a desaparición da parroquia.

Como conflito de longo percorrido, as Encrobas dos 90 tamén creou produtos musicais estreitamente vinculados, segundo Bocixa (integrante do grupo Zenzar), coas consignas berradas polas defensoras e defensores das terras (Moncho Valcarce, Carme de Xende, Cesáreo e Manolo de Hilarío ou Asunción de Quintán) (Pacheco 2021: 82).

(López Fernández *apud* Romero 2012: 35).

Para Beiras (2013: 93) «o espolio dos recursos enerxéticos iníciase cos encoros hidroeléctricos, esquilma logo só en vinte anos os lignitos e até nos rouba agora o vento». En canto á enerxía procedente do vento, estamos ante outro impacto negativo de longo percorrido sobre a natureza. A carón dos incendios, a instalación de aeroxeradores a partir dos anos oitenta, o seu incremento a partir de mediados dos noventa nos sucesivos Plans Eólicos Estratéxicos e do Plan Sectorial Eólico de Galicia aprobado en 2002, mudou ostensiblemente a paisaxe e as formas de vida propias de numerosas localidades.¹⁶

Alén dos textos na defensa do Galiñeiro que serán citados, a denuncia do ecocidio e a desposesión do territorio ocasionada polos parques eólicos foi abordado na poesía¹⁷ de Calros Solla quen, nun poema de

¹⁶ Unha crítica ao modelo privatizador no que se basea o Plan Eólico aparece reflectida no documental *En todas as mans* (2015), de Diana Toucedo. Na cinta, que trata a cuestión dos montes veciñais e testemuña mobilizacións e loitas para conseguir unha verdadeira autoxestión do monte, algunhas persoas reivindicán a posibilidade de que a comunidade, e non a empresa, poida facerse coa titularidade e a autoxestión dos aeroxeradores.

Recentemente, a banda de rock Ith, en colaboración con Mercedes Peón, preparou un videoclip contra os macroeólicos e na defensa das aldeas.

¹⁷ E na narrativa curta de Suso Lista (2014) onde os eólicos son denominados «virandoiras».

Mel de arañas (2000) representa os aeroxeradores como elementos extraños («xighantes de verba revirada») nun espazo rural descrito a través da flora, a fauna, a xeoloxía e a lingua, con desmitificadoras referencias á materia de Bretaña (Solla 2000: 75).

O tema volveu ser tratado por Solla na súa poesía visual. Así, nunha composición de *Cerdedo in the Voyager I* (2004) presenta unha visión crítica do monte na que implica referencias literarias —o episodio dos muíños de *El Quijote*— e cinematográficas —*Close encounters on the Third Kind*, de Steven Spielberg (Solla 2004: 70).

O impacto dos aeroxeradores no corpo e na mente do suxeito foi representado tamén por Mariña Pérez Rei (Ames, 1966) nunha composición de *Fanerógama* (2010) na que describe os efectos duns aeroxeradores que proxectan a súa sombra nas «abas» do seu «corpo cordal»:

Sen recato, a enerxía eólica medra no cume
 absorbendo as miñas ideas,
 tan vagarosamente...
 Con cada movemento de aspas
 vai queimando as veas do meu
 rostro acartonado, case insensible,
 hoxe impermeable aos teus vocabularios
 (Pérez Rei 2010: 66).

AS NOVAS EXPLOTACIÓNS DO SOLO

A defensa do monte ameazado por novas explotacións seguiu deixando pegada na escritura poética. Un exemplo de como a poesía é empregada para reforzar outras modalidades textuais atopámolo na composición que acompaña o artigo «Sobre pistas e canteiras» no libro *Nós, Galiñeiro* (2012), de Xosé Luís Méndez Ferrín (Ourense, 1938). O texto, que vira a luz previamente no número 2 (1994) de *Luzes de Galiza*, recupérase agora para un libro que se enmarca nas accións en defensa da serra

ante ameazas de instalación dunha explotación mineira de terras raras e dun parque eólico, iniciativas finalmente freadas polas protestas da veciñanza. O escritor denuncia como naquela altura eran «infinidade xa as canteiras que están a converter moitos montes nunha paisaxe tolleita e irrecoñecible» e contextualiza esta agresión no descoido medioambiental: «Entre pistas innecesarias, canteiras ilegais e invasión eucalipteira, ir hoxe a través do monte semella escoitar a fin dun canto» (Méndez 2012: 39).

En *Nós, Galiñeiro* o artigo aparece acompañado do poema «Mogor», de *O fin dun canto* (1982). A escolla desta composición, da que non se reproduce o título, resulta significativa por se tratar dunha reelaboración da materia de Bretaña a partir dunha inscrición na pedra: «Velaquí a marabilla. Nesta pedra hai letras que foran gravadas hai longo tempo” || (A morte do rei Artús)». A denuncia ecolóxica queda deste xeito vinculada á alegoría política do universo ferriniano.

Con motivo do proxecto de apertura dunha canteira que afectaría os penedos de Pasarela e Traba, o escritor Luís Rei Núñez redacta o «Testamento dos outeiros de Traba». No texto, o poeta pregúntase se o crómlech sobrevivirá até os seus fillos e sitúa o patrimonio pétreo contra aqueles que conspiran para privarnos del. Destacan as imaxes degradantes para representar os espoliadores fronte ao espazo ameazado e nomeado:

Aquí na Cachucha,
 na Pena de Man. Aquí,
 na Torre da Moa,
 e na Capela dos Mouros,
 e mais na Galla da Pena Forcada.
 Aquí, penedos
 dos séculos para os séculos.
 Contra homes, aquí, de carrachidade,
 sen alma. Contra lesmas,
 aquí, que andan a dúas patas.
 Contra marraxos cheos de océanos de fel.
 Contra ratas que as rodas do tractor

non soubo converter
 en pelellas esmagadas. [...]
 (Rei 2014: 80-81).

A presenza da poesía nas mobilizacións ecolóxicas contra a destrución do monte resulta evidente nas Andainas en defensa da Serra do Galiñeiro, que incluían recitais. Para un deles escribiu Silvia Penas Estévez (Vigo, 1980) o poema «Orografía e metonimia: unidade 1», dedicado ao seu fillo Ivo, onde converte o Galiñeiro en tropo de todos os montes da infancia, de Dakar ao Sobroso:

Nesta metonimia
 a palabra monte é a parte
 porque o Galiñeiro son todos os montes da infancia,
 e a infancia, Ivo, non comprendo cando empeza nin onde acaba,
 pero sei que despois dela
 non pasa nunca nada máis
 (Penas 2012: inédito).¹⁸

Outro caso de mobilización poética na defensa dun espazo natural é o volume colectivo *Versus cianuro: poemas contra a mina de ouro en Corcoesto* (Alonso 2013). O libro, precedido dun limiar de Xurxo Borrazás, reúne colaboracións de voces consolidadas xunto a outras noveis e mesmo ocasionais. A retórica da agresión á paisaxe concrétese a miúdo nestas composicións na imaxe da *ferida*, tan común na poesía de temática ecolóxica. Así acontece no poema de Paula Carballeira (Maniños, Fene, 1972) significativamente titulado «A ferida na terra» (Carballeira 2012: 23).

¹⁸ Texto facilitado pola autora.

O EXTERMINIO DO RURAL

Todo o ecocidio agrario estudado até o momento (consecuencia dos cambios na propiedade e na produción agropecuaria, da explotación do monte e da explotación enerxética) incide no exterminio do rural galego. Este reflíctese traxicamente en varias obras que mesturan poesía e fotografía.

Por unha parte, Vicente Ansola, en colaboración cos poetas de A Porta Verde do Sétimo Andar, publica *Aldeas sen voz* (2016), un libro que reúne 17 poemas con imaxes de aldeas do concello da Pontenova preparadas polo primeiro e que visibilizan como «desaparece o rural | a cidade que o golpea | desaparecémolo todos» (Pipas 2016: 74).

Volume semellante, ao unir fotografía e poesía, é *No interior do abandono*, publicado por Carlos Lorenzo e Baldo Ramos.¹⁹ O poeta mostra como «no interior do abandono | hai espazos deshabitados | pero cheos de vida» (2020: 67) a través das imaxes das aldeas de Sorga e Fechas (A Bola), A Pía e Ourille (Verea), Milmanda e Acevedo (Celanova) e Cañás, Barcia e Corposanto (Carral). Ademais dos recordos, habitan ese abandono os animais e as plantas:

a casa foise entintando coa seiva voraz
dunha vexetación calculada.

musgo que protexe o tellado [...]

lique que amortece a sarabia.

silvas que anainan coas súas espiñas
o esmorecer rítmico da casa.
lento e doloroso.

¹⁹ En 2022 os dous creadores inauguraron unha exposición no Museo do Pobo Galego co mesmo título.

un día a casa será bosque.

habitarano as cobras e os morcegos
e será circundado por camiños que se perden en decembro

(Lorenzo; Ramos 2020: 69 e Lorenzo; Ramos en liña). Foto de Carlos Lorenzo.

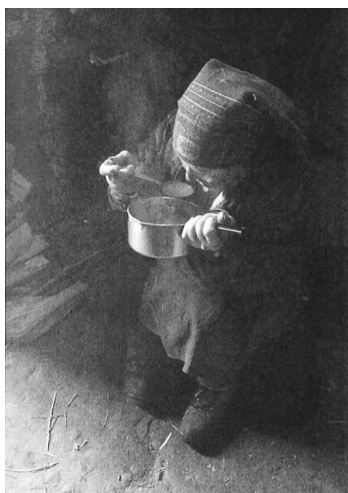
En último termo «o interior da casa é unha metáfora perfecta do que somos: | natureza voraz comprimida entre ruínas» (Lorenzo; Ramos 2020: 49). A pesar da desfeita, o poeta fai «un chamamento confiado | a toda esa xente | que se sentiu desprezada na cidade» para que ocupen as casas que gardan o segredo «dun futuro habitable nestas terras» (Lorenzo; Ramos 2020: 59) e manifesta a xenerosidade que supón este permiso para habitar as casas que nos legan todo o seu pasado «ese tesouro intacto que agocha | cada unha das casas que vedes baleiras | neste agonizante país do abandono» (Lorenzo; Ramos 2020: 59).

O abandono e a soidade centrado nunha muller dunha aldea (Isolina Pumar), que durante diferentes épocas do ano debe sacar forzas para sobrevivir malia a avanzada idade, ocupan dous libros de Emilio Araúxo: o poemario *Avía que aí vén o sol* (2016) e o relato poético *Mal mor* (2017a). O poeta, apañador de voces (Casas 2019: 24), reproduce o deterioro da casa e da muller (Araúxo 2017a: 9).

Cómpre engadir que moitos dos textos de *Mal mor* dialogan con algunhas das fotografías do volume *Mil tempos* (*No inmemorial, na la-*

branza), publicado tamén en 2017, como se pode observar no seguinte fragmento e na fotografía que aparece a continuación:

Comendo. Fixo un pouco caldo. Cómeo no cazo. Porque no cazo leva máis e non ten que andar botando. Culler aínda é boa. Arcas tres. Algúns sacos. E algunha roupa. Estará podre. Non acorda abril. A arca da roupa. A do pan non ten nada. A grande era do pan. Trapalladas enriba. Cousas. E alí outra só ten cachivaches. Era das castañas. Pero agora non se secan. E a outra ten moita roupa. Sacos e roupa (Araújo 2017a: 34-35).

(Araújo 2017b: 21)

Do mesmo Emilio Araújo, o *Libro da Ribeira Sacra* [*Cinsa do vento*] aborda a pobreza e dominación, ademais da «desagrarización do territorio e en definitiva os procesos de despoboamento do rural» (Casas 2019: 26) dende unha multiplicidade de voces. Para o prologuista o libro mostra o remate dun ciclo «no relacionado coa forma de ocupación dun territorio, co imaxinario cultural vinculado e o contrapeso da violencia simbólica, co equilibrio ecolóxico, coas relacións entre o medio natural e a axencia humana e non humana sobre ese medio» (Casas 2019: 26).

Sen esquecer as suxestións do prologuista (sobre a aplicación de perspectivas feminista, poshumanista e de ética animal), para nós son relevantes poemas como o primeiro, titulado «Onte», dunha extensión importante e do que extraemos algúns versos que inciden no doloroso final dunha forma de vida:

A sombra dunha muller
 sachando soa no millo
 aluma toda Galiza
 desde Caldelas a Fisterra [...]
 ¿Como atopo o país?
 Perdido, meu Deus, perdido,
 que abandono e que dor.
 ¿Galiza?
 Vouche dicir:
 un barco botado a pique,
 non te movas que perdes,
 perdemos sempre [...]
 Vexo o país escarangallado,
 abandonado,
 sen xentiña [...]
 Acabáronse as aldeas,
 dentro de vinte anos
 Chandrexá está debaixo das silvas [...]
 (Araújo 2019: 39-57).

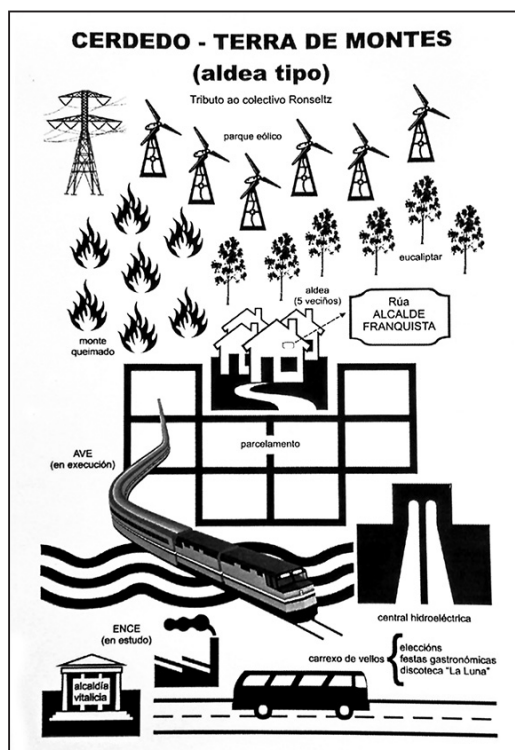
O poeta, a través das múltiples voces dos habitantes desa Galicia baleira, insiste na «vida arruinada» (Araújo 2019: 275), no abandono dos cultivos e perda do gando que só se ve na televisión (Araújo 2019: 275) e no avellentamento «agora pouca xente e enfermos, | e vellos, | secos coma cravos, | e non hai quen traballe» (Araújo 2019: 282).

A desaparición das aldeas, co desequilibrio na distribución da poboación e a conseguinte atrofia do interior fronte ao litoral, móstrase no libro de María Reimóndez (Lugo, 1975), titulado *Galicia en bus*, a propósito dun medio de transporte con prestacións tan diferentes segundo

o territorio galego. Precisamente, as infraestruturas viarias e de comunicación supoñen un claro exemplo de acumulación por desposesión (Constenla 2018: 115) e tenden a xerarquizar e segregar o espazo (lugares centrais que concentran os recursos e desnaturalizan as actividades humanas). María Reimóndez, nas palabras de Roda, expresa que «nada de glamuroso teñen os escasos horarios, os malos servizos, os olores e as incomodidades do bus» (Reimóndez 2018: 52).

Máis breve pero non menos efectivo é o xogo de palabras e números «(666)» co que Calros Solla define a relación entre o éxodo rural e a «demografía» (Solla 2008: 79).

Rematamos o noso percorrido polos espazos ameazados cun poema visual de Calros Solla (2008: 91), tributo ao colectivo Ronseltz que publicara en *Unicornio de cenorias que cabalgas os sábados* (1994) «Caligrama

–fin de siècle–» no que representaba de maneira paródica un mar espoliado polo turismo e o narcotráfico. Nel sintetiza a maior parte da problemática medioambiental tratada neste artigo (eólicos, grandes infraestruturas, centrais, parcelamento e industrias contaminantes).

CONSIDERACIÓNS FINAIS

Trala exposición do noso traballo, coas limitacións propias dun corpus en constante expansión, podemos formular unha serie de consideracións finais arredor de tres eixes: os espazos, as palabras e as imaxes.

No relativo aos espazos, o estudo revela como as e os poetas se valeron de imaxes e palabras para escribir sobre a agresión padecida polo territorio galego. Velaí as palabras de Chus Pato ou Dores Tembrás ligadas ao cine; de Manuel María á música; de Xosé Lois García, Baldo Ramos, A Porta Verde do Sétimo Andar ou Emilio Araújo á fotografía; de Nuria Vilán, Xosé Iglesias ou Baldo Ramos ao videopoema ou de Calros Solla ao debuxo.

No que respecta aos espazos relacionados coa auga, as manifestacións poéticas abordaron, dende diferentes perspectivas, a desecación lacustre e a construción de encoros. Nesta produción identifícanse dous tipos de achegas literarias non excluíntes. Por unha banda, as composicións de denuncia, cunha clara dimensión social, que acostuman a ser contemporáneas aos feitos e procuran a intervención. Por outra, as de reflexión sobre a perda do patrimonio inmaterial e a custodia da memoria, que adoitan ter un carácter máis intimista e son case sempre posteriores aos acontecementos.

Caso diverxente é o tratamento das rías e do mar. A escaseza do imaxinario do mar, abordado dende o punto de vista do espolio, a desposesión e a degradación medioambiental contrasta coa extensa literatura de temática mariña que ofrece, as máis das veces, visións idealizadas. A poesía que aborda estes espazos posúe unha vontade de intervención manifesta e, na maior parte dos casos, un carácter colectivo. Tal acontece na produción xurdida a raíz da catástrofe do *Prestige*,

na que participaron, dende diferentes linguaxes, autoras e autores de distintas xeracións nun ciclo aberto que se pode rastrexar até a actualidade. O afundimento do *Prestige* serviu como catalizador da temática ecolóxica na poesía e nas artes.

Outro caso paradigmático de hibridación de códigos no tratamento dos espazos marítimos constitúeo o colectivo In Nave Civitas, grupo caracterizado polo seu imaxinario ecoloxista, tanto nas manifestacións artísticas (pintura de murais, decoración de paraugas, creacións de seres e adobíos mariños, preparación dun himno), nos discursos literarios e non literarios (poesía, narrativa, manifestos) e nas actividades lúdico-reivindicativas (roteiros, manifestacións atlánticas etc) de elaboración propia ou de «apropiación» da obra de Urbano Lugrís.

No tocante aos espazos terrestres, as voces poéticas que comezaron a publicar na década dos 90 e, sobre todo, no novo milenio, valéronse tamén da hibridación para abordar o abandono e a desfeita. Mención á parte merecen a obra de Calros Solla e Emilio Araújo que até o momento evidenciaron a súa preferencia pola imaxe (fotografía ou debuxo) como arte de acompañamento para expresar a fin do equilibrio ecolóxico e das formas de vida en diferentes espazos.

O seguinte eixe das nosas consideracións finais refírese ás palabras e nesta coordenada advertimos que as voces poéticas analizadas desenvolven discursos enmarcados entre a identidade e a denuncia. En relación co primeiro están algúns elementos comúns como son as alusións á memoria, aos seres míticos ou lendarios que pertencen ou poden protexer os lugares agredidos e á natureza en perigo de desaparición ou xa desaparecida.

Outro trazo significativo dos textos comentados é a frecuente identificación entre o corpo do animal humano e outros elementos non humanos, todos vítimas das consecuencias do desequilibrio ecolóxico: os aeroxeradores queiman o rostro, o corpo parcébase ou identifícase coa árbore queimada, do mesmo xeito que o fai coa ferida do mar ou da terra. A perda da natureza séntese en relación co corpo (nos textos de Suso Díaz, Teresa Ramiro, Calros Solla, entre outras autoras e autores) pero tamén coa escrita até provocar unha «úlceras textual» que desan-

gra, por exemplo, cando «o poema levanta acta | da redución do rural | a produto de mercado» (Negro 2008: 32).

A nosa contribución mostra asemade como as palabras insisten na idea da desposesión mediante frecuentes referencias ao silencio, á perda do patrimonio material e inmaterial e, por tanto, á necesidade da súa salvación. Para expresar esta situación, as voces poéticas citadas recorren a miúdo ao humor e á parodia como estratexias e desta maneira incorporan ás súas composicións intertextualidades, xogos de palabras incisivos e multiplicidade de voces e imaxes para manifestar o impacto dos seres humanos e a súa voracidade sobre a natureza non humana.

En canto aos elementos extralingüísticos, último eixe ao que queremos aludir, a combinación de código escrito, visual e, en ocasións, musical resulta patente dende as primeiras manifestacións literarias referidas ás ameazas sobre a natureza en Galicia. Nos últimos tempos e por mor dos avances tecnolóxicos esta mestura deriva cara a unha maior presenza de imaxes móbiles.

En todo caso as imaxes e as palabras mostran a fin dunha forma de vida ou cuestionan o visible, trazo que evidencia o alto grao de implicación das escritoras e escritores con outras artes para, nun discurso eco-social, expresar ou reclamar a conservación do medio.

Recuperando o indicado nas páxinas iniciais do noso artigo, reafirmamos, a teor dos textos citados, que a literatura galega espella o devir do noso medio natural e que a literatura dos séculos xx e xxi analizada pode equipararse á periodización sinalada polos historiadores e xeógrafos citados a propósito do colapso territorial de Galicia.

FINANCIAMENTO E RECOÑECIMENTOS

Este traballo vincúlase ao proxecto de investigación «O tropo animal: Unha análise ecofeminista da cultura contemporánea de Galicia e Irlanda/El tropo animal: Un análisis ecofeminista de la cultura contemporánea de Galicia e Irlanda» (PGC2018-093545-B- I00 (MCIU/AEI/FEDER/UE) dirixido por Manuela Palacios González.

BIBLIOGRAFÍA

- ACUÑA TRABAZO, Ana; NOGUEIRA PEREIRA, Maria Xesús (inédito). «Escrituras de terra. Contribución da literatura galega ao estudo da historia». *Transicións na agricultura e na sociedade rural. Os desafíos globais da historia rural. II Congreso Internacional, XVI Congreso de Historia Agraria-SEHS#VII Encontro Rural* Report, Santiago de Compostela, 20-23 xuño 2018.
- ACUÑA TRABAZO, Ana; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Olivia (2022). «Ecocrítica do movemento cultural arredor de Urbano LUGRÍS». Inédito.
- ALEXANDRE, Marilar (2017). *Mudanzas*. Santiago: Pen Clube de Galicia.
- ALONSO DIZ, Miguel Ángel [et al.] (2013). *Versus cianuro: poemas contra a mina de ouro de Corcoesto*. Malpica: Caldeirón.
- ALONSO MONTERO, Xesús (2016). «Prólogo». Arturo Reguera. *Castrelo de Miño: loita, represión, espolio, desastre ecolóxico, desastre humano*. Santiago de Compostela: Meubook, 7-23.
- ÁLVAREZ CÁCCAMO, Alfonso (2003). «Viaxe a Cigalia, o país do chapapote». *Negra sombra: intervención contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libeiros de Galicia, Espiral Maior e Xerais, 26-27.
- ANSOLA, Vicente (2016). *Aldeas sen voz*. Coruña: Editorial Canela.
- ARAÚXO, Emilio (2016). *Avía que aí vén o sol (con Isolina Pumar na Corga de Lubrigo)*. Noia: Toxosoutos.
- ARAÚXO, Emilio (2017a). *Mal mor*. Rianxo: Axóuxere.
- ARAÚXO, Emilio (2017b). *Miltempas (No inmemorial, na labranza)*. Noia: Toxosoutos.
- ARAÚXO, Emilio (2019). *Libro da Ribeira Sacra [cinsa do vento]*. Monforte de Lemos: Biblioteca de Mesopotamia.
- BARÁ, Diego (2020). *A miña utopía*. Poio: Urutau.
- BEIRAS, Xosé Manuel (2013). *Exhortación á desobediencia*. Santiago de Compostela: Laivento.
- BERNAL, Antonio Miguel (2001). «Sindicalismo jornalero y campesino en España (1939-2000)». Ángel Luis López Villaverde; Manuel Ortiz Heras (coord.). *Entre surcos y arados: el asociacionismo agrario en la España del siglo XX*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 17-45.
- BRAIDOTTI, Rosi (2016). «Catro teses sobre o feminismo posthumano». Trad. Eva Almazán. *Grial*, 211, 141-155.
- CABANA, Ana (2013). *La derrota de lo épico*. València: Publicacions de la Universitat.

- CABANA, Ana (2017). «Mulleres diante: rostros femininos e acción colectiva no rural galego». *Boletín Galego de Literatura*, 50 (1.º semestre), 89-114. DOI: <https://doi.org/10.15304/bgl.50.3988>.
- CABANA, Ana (2019). «Os incendios forestais e a variable xénero: estereotipos de ida e volta». Proxecto Batefogo (coord.). *Árbores que non arden. As mulleres na prevención de incendios forestais*. Vigo: Catroventos editora, 15-28.
- CABANA, Ana (2021). «Mujeres al frente: Rostros femeninos y acción colectiva». Teresa M.ª Ortega López; Ana Cabana Iglesia. «*Haberlas, haylas*»: *Campesinas en la historia de España del siglo xx*. Madrid: Marcial Pons, 219-237.
- CABANA, Darío Xohán ([1970] 1993). *Home e terra. Vinte cadernos (Poemas 1969-2002)*. Val de Lemos (colección de poesía galega). A Coruña: Espiral Maior, 94-107.
- CASAS, Arturo (2019). «Ética das verdades, urda de voces». Emilio Araújo. *Libro da Ribeira Sacra [cinsa do vento]*. Monforte de Lemos: Biblioteca de Mesopotamia, 7-36.
- CASTRO, Luísa (1988). *Baleas e baleas*. Ferrol: Sociedad de Cultura Valle-Inclán.
- COLLARTE PÉREZ, ANXO (2006). *Labregos no franquismo. Economía e sociedade rural na Galiza interior. As «hermandades sindicais» en Ourense (1943-1978)*. Ourense: Difusora de letras, artes e ideas.
- CONSTENLA VEGA, Xosé (2018). *O colapso territorial en Galiza*. Vigo: Galaxia.
- CORPORACIÓN SEMIÓTICA GALEGA (2009). *Contradicións*. [s. l.]: Corporación Semiótica Galega.
- CRECENTE MASEDA, Rafael; FRA PALEO, Urbano; ÁLVAREZ LÓPEZ, Carlos (2001). *Concentración parcelaria en Galicia. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia*.
- DELGADO GURRIARÁN, Florencio (1981). *Cantarenas*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- DELGADO GURRIARÁN, Florencio (1986). *O soño do guieiro: Poemas, poemíñas e poemoides*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- DIAMOND, Irene; FEMAN ORESTEIN, Gloria (ed.) (1990). *Reweaving the World: The Emergence of Ecofeminism*. San Francisco: Sierra Club.
- DÍAZ, Suso (2021). *Asulagadas*. Santiago: Positivas.
- DÍAZ GEADA, Alba (2021). «Hai evidencias de que as parcelarias dos 60-70 foron moi traumáticas». *Luzes* 92, 32-37.
- DIÉGUEZ, Lois ([1968] 1993). *Cancións pra un agromar branco i azul. Val de Lemos (colección de poesía galega)*. A Coruña: Espiral Maior, 15-25.

- DO GRIS AO VIOLETA. [En liña] [02/11/2021]. <<https://www.dogrisaovioleta.gal/o-proxecto/>>.
- EIRÉ, Afonso (2018). *Memorias dunha vaca marela*. A Coruña: Hércules Ediciones.
- ESTÉVEZ SAA, Margarita; LORENZO-MODIA, María Jesús (2019). «The Ethics and Aesthetics of Eco-caring Contemporary Debats of Ecofeminism(s)». *Women's Studies: An interdisciplinary journal*. DOI <http://doi.org/10.1080/00497878.2018.1425509>.
- FERNÁNDEZ NAVAL, Francisco Xosé; VILLAR, Miro (ed.). *Versos no Olimpo: O monte Pindo na poesía galega*. Noia: Toxosoutos.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (2000). *Terra e progreso*. Vigo: Xerais.
- FLYS JUNQUERA, Carmen; MARRERO HENRÍQUEZ, José Manuel; BARELLA VIGAL, Julia (2010). «Ecocríticas: el lugar y la naturaleza como categorías de análisis literario». Carmen Flys Junquera; José Manuel Marrero Henríquez; Julia Barella Vigal (ed.). *Ecocríticas: Literatura y medio ambiente*. Madrid: Iberoamericana/Vervuert, 15-25.
- FLYS JUNQUERA, Carmen (2015). «Ecocrítica y ecofeminismo: diálogo entre la filosofía y la crítica literaria». Alicia H. Puleo (ed). *Ecología y género en diálogo interdisciplinar*. Madrid: Plaza y Valdés editores, 307-320.
- FORCADELA, Manuel (2003). «Épica de piche». *Alma de beiramar: A Asociación de Escritores en Lingua Galega contra a marea negra*. Vigo: Asociación de Escritores en Lingua Galega / A Nosa Terra, 67-68. [A composición viu a luz tamén en *Negra sombra: Intervención contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Xerais, 81-82; e en *Sempre-Mar*. Santiago: Asociación Cultural Benito Soto, 121-122].
- FREIRE CEDEIRA, Araceli (2021). «Baldaio en loita. Recuperación do patrimonio natural colectivo (1948-1991)». Francisco J. Leira-Castiñeira; Miguel Cabo (ed.). *A xustiza pola man: Violencia e conflictividade na Galicia contemporánea*. Vigo: Xerais, 271-296.
- GAARD, Greta (ed.) (1993). *Ecofeminism: Women, Animals, Nature*. Philadelphia: Temple.
- GARCÍA, Xosé Lois (2013). *Remitencias*. Guitiriz: Asociación Cultural Xermolos de Guitiriz.
- GARCÍA-BODAÑO, Salvador (2003). «Crónica negra». *Negra sombra: Intervención contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Xerais, 87-88.
- GLOTFELTY, C. (1996). «Literary Studies in an Age of environmental crisis». C. Glotfelty; H. Fromm. *The Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*. Athens: University of Georgia Press, xv-xxxvii.

- GÓMEZ, Lupe (2003). «O mar é unha muller triste». *Negra sombra: Intervención contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Xerais, 91-92.
- GONZÁLEZ FIGUEIRAS, Raquel (2017). «Progreso». Xosé Lois García (ed.). *Ecos dos poetas de Chantada (miscelánea de poemas do século XII ao XXI)*. Santiago de Compostela: Edizer, 128.
- GONZÁLEZ PÉREZ, Jesús M. (2015). «O proceso recente de urbanización (século XIX-XXI): Da cidade compacta da industrialización á cidade difusa da metropolitanización». Rubén C. Lois; D. Pino (ed.). *A Galicia urbana*. Vigo: Xerais, 15-43.
- GRUPO DOS COMÚNS (2006). *Montes veciñais en man común: o patrimonio silente. Natureza, economía, identidade e democracia na Galicia rural*. Vigo: Xerais.
- GURRIARÁN, Ricardo (ed.). *Do «Gaudeamus igitur» ao «Venceremos nós»: As mobilizacións estudiantís do 68 en Compostela*. Santiago de Compostela: Fundación 10 de Marzo.
- IGLESIAS, Xosé. LOITA_{ijiji}. [En liña] [11/2/2022]. <https://www.youtube.com/watch?v=ar_TMT97yTw>.
- IGLESIAS TURNES, Manuel (2016). *Que non te aten*. Vigo: Xerais.
- IN NAVE CIVITAS. [En liña] [02/11/2021]. <<http://innavecivitaslugris.blogspot.com/p/colectivo-literario-in-nave-civitas.html>>
- LANERO, Daniel (2013). «Entre dictadura y democracia: La conflictividad socioambiental en las Rías Baixas (1959-1980)». Daniel Lanero (ed.). *Por surcos y calles: Movilización social e identidades en Galicia y País Vasco (1968-1980)*. Madrid: Catarata, 139-172.
- LANERO, Daniel; CABANA, Ana (2021). «A “folga do leite” (1978): Un conflito agrario nos tempos da transición». Francisco J. Leira-Castiñeira; Miguel Cabo (ed.). *A xustiza pola man: Violencia e conflictividade na Galicia contemporánea*. Vigo: Xerais, 242-270.
- LEGLER, G. T. (1997). «Ecofeminist Literary Criticism». K. Warren (ed.). *Ecofemism: Women, Culture, Nature*. Bloomington: Indiana University Press, 227-238.
- LINHEIRA, Jorge (2018). *La cultura como reserva india: Treinta y seis años de políticas culturales en Galicia*. Madrid: libros.com.
- LISTA, Suso (2014). *Salseiros*. Ferrol: Embora.
- LOIS, Rubén; PINO, Daniel (2015). *A Galicia urbana*. Vigo: Xerais.
- LÓPEZ CARREIRA, Anselmo (2014). *O Miño: Un caudal de historia*. Vigo: Xerais.

- LÓPEZ PÉREZ, Emilio (2012). *A Terra sabe a loita: Testemuño de rebeldía labrega*. Santiago de Compostela: Fundación Bautista Álvarez de Estudos Nacionalistas.
- LORENZO, Carlos; RAMOS, Baldo (2020). *No interior do abandono*. A Coruña: figurandorecuerdos edicións.
- LORENZO, Carlos; RAMOS, Baldo. *No interior do abandono*. [En liña] [11/2/2022]. <<https://vimeo.com/444400200>>.
- MARTÍNEZ CARNEIRO, Xosé Luís (coord.) (2000). *Antela. A memoria asulagada*. Vigo: Xerais.
- MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Luís (2012). *Nós, Galiñeiro*. Gondomar: Instituto de Estudos Miñoranos.
- MIES, Maria; SHIVA, Vandana ([2014] 2015). *Ecofeminismo. Teoría, crítica y perspectivas*. Barcelona: Icaria.
- MORENO, María Victoria (1973). *Os novísimos da poesía galega/Los novísimos de la poesía gallega*. Madrid: Akal.
- NOVO, Olga (2018). «Zona tigre». *Alguén que respira: I Festival de Poesía para Corpo Principal*. Santiago de Compostela: Concello, 16-18.
- NOVO, Olga (2018). «Meu pai, un tigre, unha pedra e un peite psicopompo». *Luzes* 03/10/2018. [En liña] [04/10/2018]. <<https://luzes.gal/03/10/2018/opinion/meu-pai-un-tigre-unha-pedra-e-un-peite-psicopompo/>>
- NEGRO, Carlos (2001). *Far-West*. Vigo: Xerais.
- NEGRO, Carlos (2008). *Cultivos transxénicos*. Gondomar: Instituto de Estudos Miñoranos.
- NOGUEIRA PEREIRA, María Xesús (2022). «Negar o azul. A poesía do Prestige na literatura galega». *Madrygal*, 25, en prensa.
- OTERO, Antía (2003). *O son da xordeira*. A Coruña: Espiral Maior.
- PACHECO, Alexandra (2021). «Xosé Antón Bocixa Rei, loita e rock and roll no val das Encrobas». *Luzes*, 92, 80-85.
- PATIÑO, Reimundo (1999). *Reimundo Patiño: «A explosión dun mundo»*. Santiago de Compostela: Auditorio de Galicia.
- PATO, Chus (1996). *Nínive*. Vigo: Xerais.
- PATO, Chus (2020). «Os sons dun silabario – O son dunha palabra que nunca escoitei – o son do Stalker». *euseino.org. Libros e anotacións sobre literatura e filosofía*. [En liña] [11/2/2022]. <<https://euseino.org/2020/05/18/un-poema-inedito-de-chus-pato/>>.
- PATO, Chus (2021). «Recital comentado, Sonora y la voz de mujer poetisa». Vigo: Universidade de Vigo, UvigoTv. [En liña] [11/2/2022]. <<https://tv.uvigo.es/video/61e0193ba33c0622b257ff88.>>

- PAÛL CARRIL, Valerià (2015). «Que espazos rurais nun país urbano? Dúas aproximacións xeográficas ao rural galego». Rubén C. Lois; Daniel Pino (ed.). *A Galicia urbana*. Vigo: Xerais, 693-714.
- PEDROSA BARTOLOMÉ, José Manuel (2010). «Ecomitologías». Carmen Flys Junquera; José Manuel Marrero Henríquez; Julia Barella Vigal (ed.). *Ecocríticas: Literatura y medio ambiente*. Madrid: Iberoamericana/Vervuert, 313-337.
- PEREIRAS, Xesús (2003). «Tributos á besta negra». *Negra sombra: Intervención contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Xerais, 150.
- PÉREZ ALBERTI, A. (2000). «Polo regueiro da barca cara a porta do mar». Xosé Luís Martínez Carneiro (coord.). *Antela: A memoria asolagada*. 2ª ed. Vigo: Xerais, 10-19.
- PÉREZ REI, Mariña (2006). *Fanerógama*. Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- PIPAS, Manolo (2016). «Polas aldeas abandonadas». Vicente Ansola. *Aldeas sen voz*. Coruña: Editorial Canela, 72-74.
- PULEO, Alicia (2000). «Luces y sombras del ecofeminismo». *Asparkía. Investigación Feminista*, 11, 36-45.
- PULEO, Alicia H. ([2011] 2013). *Ecofeminismo para otro mundo posible*. 2ª ed. Madrid: Cátedra.
- QUEIZÁN, María Xosé (2003). «¡Como nos doe a ferida do mar!». *Negra sombra: Intervención contra a marea negra*. Vigo: Federación de Libreiros de Galicia, Espiral Maior e Xerais, 157-158.
- RAMIRO, Teresa (2019). *Fundido a negro*. Malpica: Caldeirón.
- REGUERA, Arturo (2016). *Castrelo de Miño: loita, represión, espolio, desastre ecolóxico, desastre humano*. 2ª ed. Revisada. Santiago de Compostela: Meubook.
- REI NÚÑEZ, Luís (2013). *Días que non foron*. Vigo: Xerais.
- REI NÚÑEZ, Luís (2014). *Estrela do norte*. Pontevedra: Kalandraka.
- REIMÓNDEZ, María (2018). *Galicia en bus*. Vigo: Xerais.
- RIBAS ÁLVAREZ, Alfonso (2008). *A concentración parcelaria en Galicia: Unha oportunidade perdida para a transformación das explotacións gandeiras*. Noia: Toxosoutos; Pontevedra: Unipro editorial.
- RICO BOQUETE, Eduardo (1995). *Política forestal e repoboacións en Galicia (1942-1971)*. Santiago de Compostela: Servicio de Publicacións e Intercambio Científico, Universidade de Santiago de Compostela.
- RICO BOQUETE, Eduardo (2021). «Construción de encoros e empobrecemento rural: As Conchas (Ourense), 1943-1950». Aurora Artiaga Rego; Xesús L. Balboa López; Lourenzo Fernández Prieto; Eduardo Rico Boquete (ed.). *Á volta do tempo: Estudos de Historia Contemporánea*. Vigo: Xerais, 259-294.

- RIVADULLA, Viki (2022). *Atlánticas: Mulleres do mar*. Colexio de Fonseca, 24 de xaneiro-25 de marzo. Santiago de Compostela: Universidade.
- ROMANÍ, Ana (2003). «Do diario». *Sempremar: Cultura contra a burla negra*. Santiago: Asociación Cultural Benito Soto, 22.
- ROMERO, Medos (2012). *A ansia do lóstrego*. Santiago: Follas Novas.
- SANTIAGO, Isolda (1998). *Berce das estampas*. A Coruña: Espiral Maior.
- SHIVA, Vandana (1995). *Abrazar la vida: Ecología y desarrollo*. Madrid: Horas y Horas.
- SOLLA, Calros (2000). *Mel de arañas*. Pontevedra: Cardeñoso.
- SOLLA, Calros (2003). *Ras e tritongos: Poesía 1990-2000*. Vigo: Cardeñoso.
- SOLLA, Calros ([2004] 2010). *Cerdedo in the Voyager I*. Cangas do Morrazo: Morgante.
- SOLLA, Calros (2008). *reGaliza e outras chuches*. Vigo: Cardeñoso.
- SOLLA, Calros (2010). *Pan prós crocodilos*. Cangas do Morrazo: Barbantesa.
- SOLLA, Calros (2011). *MazinGZ*. Culleredo: Espiral Maior.
- SOLLA, Calros (2012). *O orgullo do gurgullo*. Cangas do Morrazo: Morgante.
- SOUTO, Francisco (1998). *Fado*. Santiago: A. C. Amaía.
- SOUTO, Xurxo ([1999] 2021). *O retorno dos homes mariños*. Vigo: Xerais.
- SOUTO, Xurxo ([2001] 2007). *Contos da Coruña*. Vigo: Xerais.
- SOUTO, Xurxo (2016). «Unha canción marabillosa, galega e panteísta». *Boletín da Real Academia Galega*, 377, 169-177.
- TAIBO, Carlos (2021). *Iberia vaciada: Despoblación, decrecemento, colapso*. Madrid: Catarata.
- TEMBRÁS, Dorés (2016). *Auga a través*. A Coruña: Apiario.
- VILALBA, I. (2012). «Ecofeminismo: unha nova ollada á realidade rural desde o imaxinario literario galego». G. Sanmartín Rei (coord.). *Lingua e Ecoloxía. VIII Xornadas sobre lingua e usos*. A Coruña: Servizo de Normalización Lingüística da UDC, 113-128.
- VIL[ÁN PRADO], Nuria e MORLITAM. *Imaxinábaa*. [En liña] [11/2/2022]. <<https://www.youtube.com/watch?v=BLS7lt0vfZE&t=87s>>.
- VILÁN PRADO, Nuria (2021). *Simún*. Santiago: Chan da Pólvera.
- XIL XARDÓN, Xabier (2009). *Cando menos a derrota*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

Copyright © 2022. This document is under a Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivative Works 3.0 Unported License. To see a copy of this license click here <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/legalcode>.